

Tjerkesserna – splittring och återförening

Karina Vamling

Tjerkesserna är ett splittrat folk som har börjat söka sig tillbaka mot en återförening. Hur stor splittringen egentligen är ser man först då man identifierar vilka grupper det gäller. Som framgår nedan har termen ‘tjerkesser’ en rad olika betydelser. Man kan urskilja olika användningar som är språkligt, historiskt eller administrativt-politiskt baserade. Användningen av termen ‘tjerkesser’ i denna artikel tar den språkliga gemenskapen som främsta utgångspunkt.

Tjerkesserna är ett nordkaukasiskt folk, som har sitt historiska utbredningsområde i centrala och nordvästra Kaukasien vid floden Kuban och längs norra Svartahavskusten. Vid Rysslands erövring av Kaukasien under senare hälften av 1800-talet drevs tjerkesserna bort från stora delar av detta område eller tvingades i emigration till länder inom det Ottomanska imperiet.

Tjerkesserna kallar sig själva *adyghe* och uppfattar sig som ett folk. Sitt språk kallar de *adygha-bza*.

Tjerkesserna i Ryssland

I norra Kaukasien finner man numera tjerkesser främst i de tre republikerna Karatjaien-Tjerkessien, Kabardinien-Balkarien och Adygeiska republiken. Här döljer de sig bakom olika benämningar – i Kabardinien-Balkarien kallas de kabardiner, i Adygeiska republiken adygeer och i Karatjaien-Tjerkessien tjerkesser.

Sin starkaste ställning har tjerkesserna i Kabardinien-Balkarien, där de utgör knappt hälften av befolkningen (48%), medan balkarerna svarar för 9% och ryssarna 32%. I Adygeiska republiken svarar de för endast 22% mot 68% ryssar. Av de båda titulärgrupperna i Karatjajevo-Tjerkessien är tjerkesserna den väsentligt mindre med ca 10% och karatjaierna drygt

30%. Antalet ryssar är här lika stort som tjerkeser och karatjaier tillsammans (42%) (Statistiska uppgifter ur Grannes & Heradstveit 1994).

Tjerkesserna har sålunda under sovjettiden splittrats upp mellan tre republiker, där deras ställning ytterligare försvagats genom en administrativ förening med ryssar och turkfolken balkarer och karatjaier.

Utanför de tre republikerna finns några spridda befolkningsöar, främst i Stavropolområdet och Mozdok i Nordossetien. Det totala antalet tjerkeser i f.d. Sovjetunionen är cirka 600.000 (1989).

Termen 'tjerkesser'

Den övergripande betydelsen av termen 'tjerkesser' är språkligt baserad (se Tabell 1), eftersom tjerkesserna, *adyghe*, talar inbördes begripliga varianter av samma språk. I den underordnade betydelsen jämföras 'tjerkesserna' med kabardiner och adygeer. Användningen är då politiskt-administrativt baserad: här avses tjerkesser enbart i republiken Karatjaien-Tjerkessien.

På ryska är motsvarande överordnade term *adygi*. Termen *tjerkesy* används även synonymt med *adygi*, karakteriserad som "gemensam benämning på ett stort antal besläktade stammar i norra Kaukasien; kända i europeisk och österländsk litteratur sedan medeltiden som tjerkesser" (SES 1991). På engelska används termen *Circassian* som överordnad i förhållande till *Adyghe*, *Kabardian* och *Cherkess*.

Tabell 1. 'Tjerkess' och relaterade termer

	<i>Tjerkesser</i>	<i>Circassians</i>	<i>Adygi/Tjerkesy</i>
Kabardinien-Balkarien:	Kabardiner	Kabardians	Kabardintsy
Adygeiska republiken:	Adygeer	Adyghe	Adygejtsy
Karatjaien-Tjerkessien:	Tjerkesser	Cherkess	Tjerkesy

Att avgränsningen för termerna 'tjerkesser', 'kabardiner' och 'adygeer' är oklar framgår med stor tydlighet då man gör en inventering av hur dessa förklaras i några sovjetiska encyklopedier från olika perioder:

Adygeer — "(adyghe) eller tjerkesser" (BSE 1949), "folk i Adygeiska autonoma området" (SES 1991).

Kabardiner — "ett med tjerkesserna besläktat folk som har inslag av nogaier" (MSE 1931), "folk som utgör huvudbefolkningen i Kabardinska autonoma republiken" (BSE 1953), "folk som i huvudsak bebor norra och nordöstra delen av Kabardinien-Balkarien" (1978), "folk i autonoma

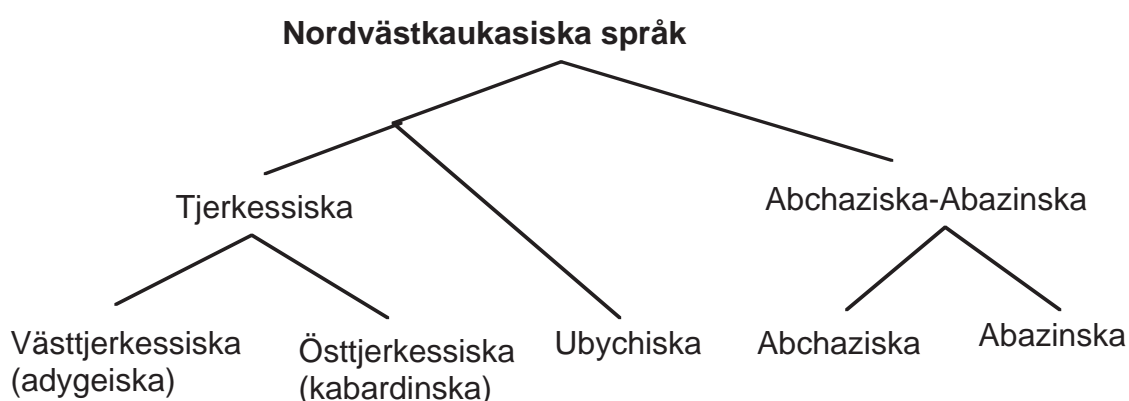
republiken Kabardinien-Balkarien.... språk: kabardino-tjerkessiska...” (SES 1991).

Tjerkesser — “... språkligt sett närstående kabardinerna... utgör ca 50% av befolkningen i Adygeiska autonoma området’ (MSE 1932), “benämning på adygeer... kommer av ordet ‘kerketer’, en under antiken känd benämning på adygeernas förfäder” (BSE 1957), “gemensam benämning på “folk i Karatjajevo-Tjerkessiska autonoma området” (SES 1991).

Tjerkessiska – ett nordvästkaukasiskt språk

Till de kaukasiska språken räknas de nordvästkaukasiska, nordöstkaukasiska (dagestan- och nachspråken) och de sydkaukasiska (kartvelska) språken. Tjerkessiska utgör den ena huvudgrenen av de nordvästkaukasiska språken (Fig. 1). Den andra grenen består av de två närstående språken abchaziska och abazinska. Språken i de två grenarna skiljer sig så mycket att inbördes begriplighet inte är möjlig mellan tjerkessiska och abchaziska-abazinska. Det numera utdöda språket ublichiska hör även till de nordvästkaukasiska språken och är närmare besläktat med tjerkessiska än abchaziska-abazinska.

Eftersom adygeerna bebor västligare områden i förhållande till kabardinerna och tjerkesserna brukar språken benämnas västtjerkessiska respektive östtjerkessiska.

Med säkerhet besläktade språk saknas utanför den nordvästkaukasiska gruppen. Släktskapen med de övriga kaukasiska språken är inte heller oomtvistad.

Ett eller två, eller flera språk?

Det finns skillnader mellan öst- och västtjerkessiska, på såväl lexikal, morfologisk som syntaktisk nivå. Skillnaderna är dock inte större än vad som ryms inom vad man kan betrakta som dialektala skillnader – ömsesidig förståelse är möjlig. Särskilt västtjerkessiskan (adygeiska) visar dock inre dialektal variation, varav de främsta varianterna är abadzech, bzjedug, temirgoj och sjapsug. Skillnaderna mellan olika varianter inom östtjerkessiskan (kabardinskan) är mindre framträdande (baksan, kuban, Malka, Terek samt beslanej) Paris 1974:25.

Skriftspråk

I likhet med många andra mindre språk i f.d. Sovjetunionen har tjerkessiskan genomlevt flera skriftsystem (Kumachova 1972, Isaev 1979). Redan under 1800-talet gjordes olika försök att skapa skrift för kabardinska och adygeiska. S. Nogmov utarbetade 1825 en kabardinsk skrift baserad på det arabiska alfabetet, följt av en kyrillisk-baserad skrift ett par år senare. Gracievskij sammanställde 1829 ytterligare en kyrillisk-baserad tjerkessisk skrift. Den första tjerkessiska ABC-boken kom ut 1855, författad av U. Bersej, som utarbetat en arabisk-baserad skrift. P. Tambiev lade fram ytterligare en kyrillisk-baserad skrift 1906 tillsammans med en ABC-bok.

Skriftspråk med separata normer har under 1900-talet skapats för både adygeiska och kabardinska (=kabardino-tjerkessiska¹). I samband med alfabetiseringskampanjerna efter revolutionen skapades först en arabisk-baserad skrift för adygeiska. Valet betingades av att det fanns en viss kännedom om den arabiska skriften genom de religiösa skolorna och koranen. 1918 utgavs en ABC-bok och några år senare började tidningar komma ut med arabisk skrift (fram till 1927). Redan 1926 infördes en ny latinsk-baserad skrift för adygeiska. Tio år senare ersattes den av en kyrillisk-baserad skrift, som fortfarande är i bruk.

Efter revolutionen användes en tid två alfabeten för kabardinska, ett arabisk-baserat och ett kyrillisk-baserat. 1923 infördes en ny skrift, baserad på det latinska alfabetet. År 1936 ersattes den, liksom för adygeiska, av en kyrillisk-baserad skrift som fortfarande är i bruk.

De nordvästkaukasiska språken är mycket konsonantrika. Kabardinska har 46 konsonanter och adygeiska 54, vilket innebär att skriftsystemen

---

¹Den tjerkessiska som talas i Kabardien och Karatjaevo-Tjerkessien benämns ibland kabardino-tjerkessiska, cf. t.ex. Abitov et.al. 1957. Grammatik för kabardino-tjerkessiska.

blir mycket komplicerade. Så finns det t.ex. tre olika affrikator *ts* i adygeiska: *ts*, *ts'*, *ts^w* (*ц*, *цI*, *цy*) och tre olika *l*-ljud: *l*, *l'*, *l^w* (*л*, *лb*, *лI*). Vissa ljud i tjerkesiska återges i det kyrilliska alfabetet med tre-fyra bokstäver: *кхb*, *кхby*, *нIy*, *кIy*. Tecknet *y* används för att markera läpprundning och *I* glottalisering.

Skriftsystemen har utvecklats utan någon strävan till överensstämmelse mellan adygeiska och kabardinska, vilket har medfört att den inbördes förståelsen försvåras vad gäller den skriftliga formen. Samma ljud i språken återges på olika sätt, t.ex. (Kumachova 1972:34):

Adygeiska	Kabardinska
жъ z'	жь z'
шъ s'	щ s'
шI s''	щI s''

Ord som uttalas lika i adygeiska och kabardinska kan därför komma att se mycket olika ut i skrift. De skilda skriftnormerna har sålunda varit ett redskap för att åstadkomma ökade skillnader.

Den tjerkesiska emigrationen

Större delen av tjerkeserna finns i utlandet. Särskilt stora grupper är bosatta i Turkiet, men även Jordanien, Syrien, Israel, USA. Anledningen till att man idag finner majoriteten av tjerkeserna utanför de kaukasiska regionen är den ställning som tjerkeserna intog i Rysslands erövringskrig i norra Kaukasien under mitten av 1800-talet. Efter flera decenniers motstånd drevs flertalet av tjerkeserna i emigration till det ottomanska imperiet. Detta gällde särskilt tjerkeserna i de västra områdena. Enligt vissa uppgifter rörde det sig om ca 1,2 milj. under 1860-1870-talet (McCarthy, citerad av Henze 1992).

De kvarvarande tjerkeserna splittrades upp på fyra isolerade områden – Sjapsugien², Adygeen, Kabardien och Tjerkesien. Mellan dessa togs de tidigare tjerkesiska jordarna i besittning av inflyttade kosacker. Tidigare

²Omkring 80% av sjapsugerna lämnade Kaukasien. För den kvarvarande spillran upprättades ett autonomt område, Sjapsugien, i Krasnodarterritoriet. Begränsat stöd för det sjapsugska språket och kulturen fanns genom lågstadieundervisning, bokutgivning och tidningar på sjapsugska. Autonomi avskaffades 1945 och sjapsugerna hänvisades till ryska. Upprepade försök på senare tid att återupprätta sjapsugernas autonomi har misslyckats.

hade det tjerkesiska områdena i norra Kaukasien varit geografiskt sammanhängande, vilket möjliggjorde kontinuerliga kontakter. Tjerkesernas språkliga och kulturella gemenskap splittrades nu upp.

Andra nordvästkaukasiska folk drabbades av samma öde som ett resultat av den ryska erövringen av Kaukasien. Stora delar av den abchaziska befolkningen tvingades emigrera. Ubycherna, som levde i trakten av Sotji³, lämnade mangrant Kaukasien och har nu fullständigt assimilerats med den tjerkesiska och turkiska befolkningen i Turkiet och förlorat sitt språk.

Tjerkesser i vid bemärkelse

Då termen *tjerkesser* används i relation till tjerkeserna i Turkiet inbegrips förutom de egentliga tjerkeserna – *adyghe* – även andra nordvästkaukasier som abchazerna (som benämner sig själva *apsua*). Eftersom abchazerna saknar den språkliga gemenskapen med de egentliga tjerkeserna men delar den historiska bakgrunden i flykten från Kaukasien under senare delen av 1800-talet kan denna användning av termen sägas vara betingad av en gemensam historisk bakgrund.

Tjerkessernas språk i emigrationen

Tack vare att de ofta bildat sammanhängande tjerkesiska bosättningar i utlandet har många, åtminstone fram till mitten av 1900-talet, lyckats bevara sitt språk, en faktor som naturligtvis nu är av avgörande betydelse.

Även bland tjerkeserna i emigrationen i Turkiet, Egypten och Syrien gjordes tidiga försök till att utarbeta skrifter på basis av det latinska alfabetet (Ptjegatlukov 1910, Batok 1918) och på den arabiska skriften (Ptjegatlukov 1909, Chuazjev 1910).

Tjerkesserna i Kaukasien och i utlandet förstår varandra vid muntlig kommunikation. De stora svårigheterna uppstår vid skriftlig kommunikation. Olika grupper är förtrogna med latinsk, arabisk eller kyrillisk skrift. Vid en eventuell standardisering uppstår också den svåra frågan om vilken dialekt eller språk som skall väljas att ligga till grund för ett nytt normerat gemensamt skriftspråk.

---

³'Sotji' är ett ubychiskt ord som är benämningen på en av de ubychiska stammarna (Kumachov 199x:2).

Tjerkesserna i Kaukasien och i diasporan

Efter sovjetväldets sönderfall har kontakter åter blivit möjliga mellan tjerkesserna i Kaukasien och utlandstjerkesserna. Under de senaste åren har man kunnat notera ett intresse bland tjerkesserna i utlandet för att flytta tillbaka till tidigare generationers hemland i Kaukasien. Det är särskilt i Nal'tjik, huvudstaden i Kabardinien-Balkarien med en relativt stor tjerkessisk befolkning, där utlandstjerkesserna etablerar sig. Processen har bromsats upp som en följd av Tjetjenienkrisen, men är fortfarande märkbar.

Återvändande tjerkesser erhåller uppehållstillstånd (*vid na zjitel'stvo*), vilket ger dem rätt att vistas, arbeta och även att köpa bostad i området. Ryskt medborgarskap är svårt att erhålla, dubbelt medborgarskap tillåts inte.

Trots östtjerkessiskans (kabardinskans) officiella status i Kabardinien-Balkarien, är det i praktiken nödvändigt att kunna tala ryska överallt i arbetslivet i städerna. Detta har bidragit till att det främst är två ålderskategorier som är benägna att återvända: pensionärer, som har sitt yrkesverksamma liv bakom sig, och ungdomar, som är beredda att satsa på studier i ryska för sin karriär. Inom all högre utbildning i Adygeiska republiken och Kabardinien-Balkarien är ryska det enda undervisnings-språket, med undantag för ämnen som tjerkessiska språken och litteraturen, historia, där undervisning sker på de nationella språken. Utländska studenter, som i Adygeiska republiken och Kabardinien-Balkarien till allra största delen utgörs av utlandstjerkesser, inleder sina högskolestudier med två års studier i ryska. Personer i mellanåldrarna är ofta involverade i verksamheter både i Kaukasien och i hemländerna. Många köper fastigheter i Kaukasien men bor kvar i sina hemländer.

Det pågår ett omfattande arbete med att skapa kulturella institutioner som omfattar både tjerkesserna i Kaukasien och diasporagrupperna: t ex Tjerkessiska Akademin och en gemensam tjerkessisk encyklopedi. Den Internationella Tjerkessiska kongressen, som samlas vartannat år (1998 i Krasnodar), driver frågor av mer politisk karaktär: kontakter med FN för erkännande av tjerkessernas status, återupprättande av autonomi för sjapsugerna vid Svarta havskusten, förbättring av villkoren för återvändande tjerkesser. Den språkliga enheten och skapandet av ett enhetligt alfabet är andra centrala frågor.

Från Kosovo till Kaukasien

Ett aktuellt exempel på tjerkeser som önskar återvända till Kaukasien är en grupp ättlingar till tjerkeser som lämnade hemlandet för nära 140 år sedan. Efter emigrationen till Turkiet skickades de senare vidare till Balkan, en utkant av det dåvarande turkiska riket. Tjerkeserna har främst bott i några byar i närheten av Priština. Trots att befolkningen bara har bestått av ett par byar, har tjerkeserna till stor del lyckats bevara sitt språk, sina regler för umgänge och uppträdande och sin familjestruktur. Deras språk hör till den västtjerkesiska abadzech-dialekten så som den talas i byn Sjovgenovka i Adygeiska republiken (Bersirov 1981).

De kvarvarande tjerkeserna – ett hundratal personer – har gjort framställningar till de ryska och adygeiska myndigheterna om att låta dem återvända till Kaukasien. Förhandlingarna har varit intensiva under sommaren 1998 och engagemanget stort från de internationella diasporagruppernas sida. Nu, 1999, har de jugoslaviska tjerkeserna uppnått sitt mål och har fått möjlighet att slå sig ned i Adygeiska republiken.

Litteratur

- Abitov, M.L. et.a. (red.koll.). 1957. Grammatika kabardino- tjerkeskogo literaturnogo jazyka [Grammatik för det kabardinsk-tjerkesiska litterära språket]. Moskva: Izd. Akademija Nauk.
- Bersirov, B.M. 1981. Jugoslavskie adygi i osobennosti ix reči [De jugoslaviska tjerkeserna och karakteristiska drag i deras språk]. *Annual of Ibero-Caucasian Linguistics*, Vol. VIII. Tbilisi. 116-127.
- Bolšoj enciklopedi eskij slovar'*. Vol. 1-2. Moskva: Sovetskaja Enciklopedija, 1991
- BSE=*Bol'saja Sovetskaja Enciklopedija* [Stora Sovjetiska Encyklopedin]. Moskva: Bolšaja Sovetskaja Enciklopedija.
- Grannes, A. & D. Heradstveit. 1994. *Etnisk nasjonalisme. Folkegrupper og konflikter i Kaukasien og Sentral-Asia*. Oslo: Tano.
- Henze, P. 1992. Circassian Resistance to Russia. I: M.B. Broxup (red.). *The North Caucasus Barrier. The Russian Advance towards to Muslim World*. London: Hurst & Co., 62-111.
- Isaev, M.M. 1979. *Jazykovoje stroitel'stvo v SSSR* [Språkbygge i Sovjetunionen]. Moskva: Nauka.
- Kumachov, M. 1993. K obščim istokam, *Nart*: No 26, 27, 31.
- Kumachov, M. Sociolingvističeskoe položenie jazykov Severo-Zapadnogo Kavkaza [Den sociolingvistiska situationen för språken i nordvästra Kaukasien].

- Kumachova, Z.Ju. 1972. *Razvitie adygskix literaturnyx jazykov* [=Utvecklingen av de litterära tjeckiska språken]. Moskva. Nauka.
- Moskovskie Novosti* [Moskvanyheter]. No 29, 26 juli-2 augusti 1998.
- MSE=*Malaja Sovetskaja Enciklopedija* [Lilla Sovjetiska Encyklopedin]. Moskva: Sovetskaja Enciklopedija.
- Paris, C. 1974. *Système phonologique et phénomènes phonétiques dans le parler Besney de Zennun Köyö (Tcherekessé oriental)*. Paris: Libraire C. Klincksieck.